

25-“İbnü'l-vakt” ve “ebü'l-vakt” kavramlarının klasik Türk tasavvuf edebiyatındaki kullanımı

Alper GÜNAYDIN¹

APA: Günaydın, A. (2020). “İbnü'l-vakt” ve “ebü'l-vakt” kavramlarının klasik Türk tasavvuf edebiyatındaki kullanımı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö8), 326-336. DOI: 10.29000/rumelide.814282.

Öz

Tasavvuf ile ilgilenenler fark ederler ki *seyr ü sülûk* denilen yolda sūfînin pek çok vasfı ve makamı vardır. Bu makamların isimlerinin, tarikatların muhtelif ana ve ara kollarına göre de ayrıca farklı isimler aldığı göz önünde bulundurulursa, sayıları daha da artar. Tüm bu makam, vasıf ve sıfatlar, gördüğümüz kadarıyla şu iki kavramla ilgilidir; *ibnü'l-vakt* ve *ebü'l-vakt*. Tasavvufa göre *ibnü'l-vakt*, geçmiş ve gelecek kaygısından kurtulan ve yalnızca bugünü değerlendirmekle meşgul olan; *ebü'l-vakt* ise tüm zamanların endişesinden tamamen kurtulan kişi olarak tanımlanabilir. Yani bu iki kavram sâlikin, vakt ile ilişkisi bağlamında tüm *seyr ü sülûk* adlı manevi yolculuğunu iki ana kısma böler; *ibnü'l-vakt* olanlar ve ol[a]mayanlar. Çalışmada önce bu iki kavramın İbnü'l-Arabî, İmâm-ı Rabbânî, Kuşeyrî ve Sühreverdî'nin tasavvufun temel klasikleri ve ana referans kaynakları sayılan muhtelif eserlerinden referansla literatürde nasıl geçtiği ele alınacak; daha sonra, klasik Türk tasavvuf edebiyatının önde gelen isimleri olan Mevlânâ, Niyâzî-i Mısırî, Askerî, Bursevî ve Usûlî'nin şüirlerinden hareketle bu kavramların bizzat mutasavvıf şairlerce nasıl algılandıkları ortaya konulacaktır. Araştırmaya bu mutasavvıf şairlerin dâhil edilmesinin sebebi ise temsil ettikleri yahut mensubu oldukları Mevlevîlik, Gülşenîlik, Halvetîlik vb. Türk tasavvufunun farklı ekollerinin meseleye nasıl baktığını ortaya koyabilmektir. Yine örneklem yapılırken *ibnü'l-vakt* ve *ebü'l-vakt* kavramlarının bilhassa lafzen veya mealen doğrudan birlikte geçtiği yerler tercih edildi. Sonuç itibarıyla bu çalışmada *ibnü'l-vakt* ve *ebü'l-vakt* kavramlarının tanımları yapıldı, tasavvuf edebiyatındaki kullanımları tespit edildi, İnsan-zaman münasebetinin psikolojik boyutunu ihtiva eden bu kavramların, şairlerce nasıl algılandığı ortaya konularak bazı değerlendirmeler yapıldı.

Anahtar kelimeler: İbnü'l-vakt, Ebü'l-vakt, klasik Türk tasavvuf edebiyatı, divan edebiyatı, zaman

The usage of the concepts of “ibn al-waqt” and “abu al-waqt” in classical Turkish sufi literature

Abstract

According to Sufism, ibn al-waqt can be described as a person who got rid of the anxiety of the past and the future and who only deals with the present; Abu al-waqt can be defined as a person who completely relieved from time-related problems. Those who are interested in Sufism realize that there are many maqams of Sufi in the mystical path called *seyr u suluk*. All these maqams are related to the following two concepts as far as we can see; ibn al-waqt and abu al-waqt. In other words, these two concepts divide the whole concept of *seyr u suluk* into two main parts in the context of the relation of salik to the time. Firstly the works of Ibn Arabi, Rabbani, Al-Qushayri, and

¹ Arş. Gör. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Afyonkarahisar, Türkiye), agunaydin@aku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4683-5989 [Makale kayıt tarihi: 13.09.2020-kabul tarihi: 20.11.2020; DOI: 10.29000/rumelide.814282]

Suhrawardî have scanned. Then we looked into works of sufi poets such as Mevlânâ, Niyâzî-i Mısri, Askerî, Bursevî and Usûlî. For the study, the Sufi poets are chosen who represent different schools of Turkish Sufism such as Mavlaviyya, Gulshaniyya, Khalvatiyya, etc. in order to detect if they differ from each other. Again, during the sampling, the places where the terms of ibn al-waqt and abu al-waqt are mentioned together were preferred. As a result, in this study, definitions of the concepts of ibn al-waqt and abu al-waqt were made; Their usage in the Sufi literature was determined; Some evaluations were made by revealing how these concepts, which include the psychological dimension of the human-time relationship, were perceived by poets.

Keywords: Ibn al-waqt, Abu al-waqt, Classical Turkish Sufi Literature, Divan Literature, Time

Giriş

Tasavvuf ile ilgilenenler fark ederler ki *seyr ü sülûk* denilen yolda sûfinin pek çok vasfı ve makamı vardır. Bu makam, vasıf ve sıfatların isimlerinin, tarikatların muhtelif ana ve ara kollarına göre de ayrıca farklı isimler aldığı göz önünde bulundurulursa, sayıları daha da artar. Tüm bu makam, vasıf ve sıfatlar temelde *ibnü'l-vakt* ve *ebü'l-vakt* kavramları ile ilişkilidir. Yani bu iki kavram, *seyr ü sülûk* adlı manevi yolculuklarında tüm sâlikleri önce *ibnü'l-vakt* olanlar ve ol[a]mayanlar daha sonra da *ibnü'l-vakt* olanlar veya *ebü'l-vakt* olanlar şeklinde sınıflandırır.

Çalışmada bu iki kavram önce tasavvufun temel klasikleri ve ana referans kaynakları sayılan eserlerde takip edilerek tanımlanmış, sonra da klasik Türk tasavvuf edebiyatının en önde gelen isimlerinden olan bazı şairlerin dîvânlarında bu kavramların nasıl ele alındığı ortaya konulmuştur. Bu kavramların doğrudan ve birlikte geçtiği yerler değerlendirilmiş ve mutasavvıfların bu iki kavramla ilgili algısı tespit edilmiştir.

Çalışmada, *tasavvuf literatürü* kavramı ile yazılı kaynaklar, *tasavvuf araştırmaları literatürü* ile akademik çalışmalar, *tasavvuf edebiyatı* tanımlaması ile de edebî kaygı taşıyan mutasavvıf şairlerin eserleri kastedilmiştir. “Genel değerlendirme ve sonuç” kısmında ise mutasavvıflar ve mutasavvıf şairlerin bu iki kavrama bakışları hem mukayese edilmiş hem de birlikte değerlendirilerek bazı ortak sonuçlara ulaşılmıştır.

Tasavvuf araştırmalarında ibnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramları

Doğrudan *ibnü'l-vakt* ve *ebü'l-vakt* kavramlarını ele alan bazı akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaları kronolojik bir sıralama ile kısaca değerlendirmek, bu kavramlar üzerinde daha önce neler yapıldığını anlamak noktasında oldukça faydalı olacaktır.

İlk olarak karşımıza “Somuncu Baba” dergisinde yayınlanan “İbnü'l-vakt ya da ebü'l-vakt olabilmek” başlıklı çalışma çıkmaktadır (Özköse, 2006). Bu çalışmada tasavvuf literatürüne sıkça atıf yapılır ve tasavvuf edebiyatından misal beyitler verilerek bu iki kavram açıklanır. Çalışmada, tasavvufta, yalnızca aldığı nefesi yani içinde bulunduğu anı düşünen kimseleri ifade etmek için kullanılan *ehl-i nefes* tabirine işaret edilmesi ve *ibnü'l-vakt* kavramının Nakşibendîliğin on bir temel esası kabul edilen düsturları arasındaki *hûş der dem* ve *vukûf-ı zamânî* kavramları ile de ilişkilendirilmesi önemlidir.

“Tasavvuf ve psikoloji açısından *ibnü'l-vakt* anlayışının etkileri” (Sayın, 2012) adlı çalışmada ise yalnızca *ibnü'l-vakt* kavramı ele alınmakta ve bu kavramın psikolojik boyutu ortaya konulmaktadır.

Kendini keşfetme, bilişsel tutarlılık vb. kavramlarla ilişkili olarak ibnü'l-vakt kavramının tedavi edici hususiyeti açıklanmaktadır.

“Bir tasavvuf düsturu olarak “ân-ı dâim”, “ibnü'l-vakt”, “ebu'l-vakt” düşüncelerinin klasik Türk şiirine yansımaları” başlıklı diğer bir çalışma da doğrudan bu mevzu ile alakalıdır. Başlığından da anlaşıldığı gibi ibnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramları “ân-ı dâim” kavramı ile ilişkilendirilerek ve yine tasavvuf edebiyatından alıntılar yapılarak incelenmektedir (Yıldırım, 2015). Çalışmada Arabî'nin *âbidü'l-vakt* isimlendirmesine de değinilmektedir.

“Tasavvufî Bir Terim Olan “İbnü'l-Vakt” Mefhumunun Askerî Muhammed Dîvânındaki Kullanımı” (Günaydın, 2017) adlı çalışmada ise Elmalılı Ümmî Sinan'ın halifelerinden olan Muhammed Askerî'nin “İbnü'l-vakt” kavramını nasıl algıladığı ortaya konulmaktadır.

Bir Halvetî şeyhi olan Şâh Velî Ayıntâbî'nin (d. 1532) Arapça olarak kaleme aldığı “Bikru'l-vakt fî ma'rifeti sülûki ibni'l-vakt ve ebi'l-vakt” adlı risalesi de bu konu ile alakalıdır (Ulupınar, 2018). Eserin Türkçe'ye tercümesinin yapıldığı ve incelendiği çalışmada risalenin mevzusu şu şekilde özetlenmektedir:

“Risale Arapça dilinde kaleme alınmıştır. Şah Velî'nin bu risâlesi, İnşirâh Suresi'nin âyetlerinin yedi makam (atvâr-ı seb'â) olarak ibnü'l-vakt ve ebu'l-vakt terimleri ile işârî yorumudur. Sâlikin mânevi yolculuğunun vakit kavramıyla oldukça öz anlatıldığı risâlede tasavvufî görüşler âyet ve hadislerle delillendirilmiştir. Şâh Velî, insanın sadr, kalp, ruh, sır, sırr-ı sır, sırr-ı hafî ve sırr-ı ahfâ makamlarından bahseder.” (Ulupınar, 2018: 1305).

İbnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramlarının tasavvuf literatüründeki kullanımı

Bu kavramların, klasik Türk tasavvuf edebiyatından önce, tasavvuf literatüründe nasıl geçtiğini ele almak çok daha sağlıklı bir metot olacaktır. İbnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramlarının pek çok mutasavvıfın eserinde (Yürektürk, 2010: 73) yer aldığı gibi ibnü'l-Arabî, Rabbânî, Kuşeyrî ve Sühreverdî'nin tasavvufun temel yazılı kaynakları kabul edilen muhtelif eserlerinde de kendine yer bulduğu görülür.

İbnü'l-Arabî; *Füsûsü'l-Hikem* adlı eserinde tasavvufta *vakt* kavramına nasıl bakıldığını ve *ibnü'l-vakt* kavramının ne olduğunu şöyle açıklar:

Sûfnin, kalben Allah ile beraber olduğu ve kendisinde rûhî istidadının bir yönünü idrâk ettiği anı, sûfler “vakit” diye isimlendirir. Bunun için sûfler şöyle demişlerdir: Sûfi vaktinin hükmüne bağlıdır; sûfi vaktinin oğludur (Demirli, 2011: 93).

İmâm-ı Rabbânî, bu iki kavramla ilgili bize en sarîh ve detaylı malumat veren müelliftir. Nakşî geleneğin en ehemmiyetli teorisyenlerinden olan Rabbânî, mektuplarında *ibnü'l-vakt* ve *ebü'l-vakt* kavramlarını birer makam olarak değerlendirir. *İbnü'l-vakt* alt bir makam iken *ebü'l-vakt* üst bir makamdır. Rabbânî, *ebü'l-vakt* kavramını ayrıca kendi içinde derecelendirir ve bu ikili tasnife üçüncü bir kavram olan *tâm ebü'l-vakt* mefhumunu ilave eder.

Rabbânî'nin bu tasnifi, tasavvuf yoluna girmiş kişinin tamamen zamanla ilişkisi üzerinde şekillenir. *İbnü'l-vakt*, vakte göre halleri değişendir; *ebü'l-vakt* ise zamana göre şekil almaz bilakis zamanı o şekillendirir. İmâm-ı Rabbânî, ibnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramlarını şu şekilde tanımlar:

... Bunlara Allahü teâlânın sıfatları tecellî eder. Her sıfatın tecellisinde başka bir hâl alırlar. Sonsuz olan sıfatların ve isimlerin tecellîleri, te'sîrleri altında hâlden hâle dönerler. Hâlleri değişir, dilekleri

hep değişir. Bunlar devâmlı bir hâlde kalamaz. Zemânları değişmeden olamaz. Bir zemân (Kabz) ya'nî sıkıntı, başka zemân (Bast) sevinç içindedirler. Bunlara (İbnül-vakt) de denir. Hâllerin te'sîri altında mağlûbdurlar. Bir zemân yükselirler. Başka zemân, aşağı derecelere düşerler. Tecelliyât-i zâtîyyeye kavuşanlar kalb makâmından yukarı çıkmışlar, kalbin sâhibine varmışlardır. Hâllere köle olmaktan kurtulmuşlar, hâlleri verene ulaşmışlardır. Bunların vecd ve simâ'a ihtiyaçları yoktur. Çünkü, zemânları değişmez. Hâlleri devâmlıdır. Dahâ doğrusu vaktleri ve hâlleri yoktur. Bunlara (Ebül-vakt) ve (Erbâb-üt-temkîn) denir (Işık, 2017: 415).

Rabbânî'nin *Mektûbâtı*'nın 175. ve 285. mektuplarındaki açıklamaları genel olarak değerlendirildiğinde dikkate alınması gereken bir diğer husus daha vardır. Ona göre bu makamların ayrıca bazı vasıfları vardır ve bu vasıfları anlamak bizi, bu kavramları daha iyi anlamaya götürür; *televvün* ve *temkîn*. Yani Rabbânî, ibnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramlarını *televvün* ve *temkîn* hâli olarak açıklar.

Rabbânî'nin bu kavramlara yaklaşımının en ehemmiyetli ve orijinal unsuru ise ikili sınıflandırmaya üçüncü bir mefhum daha eklemesidir; *ibnü'l-vakt*, *ebü'l-vakt* ve *tâm ebü'l-vakt*. Rabbânî, daha önce iki olarak belirlediği sıfatlara *itminân*'ı ekler ve bunu da *tâm ebü'l-vakt* kavramı ile ilişkilendirir.

Kuşeyrî, *Risâle-i Kuşeyrî* adıyla bilinen eserinde *ibnü'l-vakt* kavramını, geçmiş ve geleceği bir kenara bırakıp içinde bulunduğu anı en iyi şekilde değerlendiren sûfi'nin bir sıfatı olarak algılar. Kuşeyrî'nin anı değerlendirme algısı ise sâlik'in bulunduğu duruma en uygun işleri yapması şeklindedir:

Sûfiler, “Sûfi ibnü'l-vakt”dır (Sûfi vaktin oğlu, vakit uşağıdır) derler. Bununla “Sûfi her vakit içinde o vakitte işlenmesi en hayırlı olan şeyle derhal meşgul olur, o vakit içinde kendisinden istenen görevi yerine getirir.” mânasını kasetmektedirler. Derler ki: Dervişin derdi ve düşüncesi geçmiş veya gelecek zamanı değildir. Onun derdi içinde bulunduğu vakit (hâl) dir. Bunun için, “Geçmiş zamana âit olup da elden çıkan şeylerle meşgul olmak, ikinci bir vakti de elden çıkarıp zayi etmektir” denilmiştir (Uludağ, 1978: 142).

Kuşeyrî, ebü'l-vakt kavramını hiç kullanmazken ibnü'l-vakt kavramını hem sûfi'nin hem de velî'nin bir sıfatı olarak kullanır: “*Veli ise ibn-i vakt'dir. Onun istikbali yoktur ki, bir şeyden korksun, velide korku olmadığı gibi ümit (reca) de yoktur*” (Uludağ, 1978: 142).

Sühreverdî, *Avârifü'l-Me'ârif* adlı eserinde sâlik'in zamanını yalnızca dünya hayatı ile kısıtlamaz. Ömür çizgisinin dışına çıkarak ahiret hayatını da buna dâhil eder. İbnü'l-vakt kavramını ayrıca *fakr* meselesi ile ilişkilendirir:

Fakirliğe karşılık olarak verilecek ebedî nimetleri düşünen kimse, fânî varlıktan vazgeçer; fakra sarılır, aza kanaat eder. Öyle ki faziletini ve ahiretteki faydasını kaybederim diye fakirliğin gitmesinden korkar. Halbuki bu anlayış, gerçek sûfilerin yolunda sakatlığın tâ kendisidir. Çünkü böyle düşünen bir kimse, gözünü ahiretteki ücrete dikip, malı onun için terk etmiştir. Gerçek sûfi ise, eşyayı kendisine va'dedilen birtakım karşılıklar için değil, ancak; hâl ve makâmının gereği olarak (Allah rızası için) terkeder. Sûfi, vaktinin adamıdır. (Tasavvufta bu hâl: “İbnu'l-Vakt” denir). O hep önündeki vakitte gereken şeyle meşgul olur (Selvi, 2010: 68).

Bu iki kavramla ilgili müstakil bir risale yazan Şâh Velî Ayıntâbî, bu kavramları Kuşeyrî'de olduğu gibi *fakr* kavramı ile ilişkilendirir. Ona göre bu iki kavram *fakr* makamına erişmenin tek yoludur: “*Fakrın hakikatinin zevkine şu iki yol dışında erişmek yoktur. Bu yollar: İbnü'l-vakt ve ebu'l-vakt'tir.*” (Ulupınar, 2018: 1305). Ayıntâbî'ye göre bu kavramlar kalbin yedi makamı/*etvâr-ı seb'a* ile alakalıdır. İlk dört makam ibnü'l-vakt ile ilgilidir. Beşinci makam olan *sırr-ı sır* makamından itibaren ebü'l-vakt'lik başlamaktadır:

“İbnü'l-vakt, sülûkun ortasındadır. Rabbine dönmekle mutmainne makamında olan salık için hitap vaktidir. Sonra Celâl ve Cemâl isimleriyle onu teyit etmek için şöyle dedi: “Gerçekten, zorlukla

beraber bir kolaylık vardır.” (İnşirâh, 94/6). Bu âyet, beşinci tavra işaret eder. O, tecerrüd (mâsivâdan soyutlanarak sadece Allah’a yönelme) mâdeninde “sırr-ı sır” makamıdır. Ebu’l-vaktin bidâyeti/başlangıcıdır ve ebu’l-vakt, fakrın zorluğundan fahrın/övünçün kolaylığına doğru ilerler” (Ulupınar, 2018: 1306-1307).

Ayıntâbî’nin Kuşeyrî’den farklı olarak ibnü’l-vakt kavramını *fakr* ile ilişkilendirmekle kalmadığı ebü’l-vakt’i de *fahr* ile ilişkilendirdiği görülmektedir. Ayrıca Ayıntâbî, Rabbânî gibi bu makamları telvîn ve temkîn kavramlarıyla açıklar: “Yani telvînden sonra temkîn sahibi olan ebu’l-vakt..” (Ulupınar, 2018: 1308).

Arabî, *vakt* kavramını ruhî bir idrak hâli, ibnü’l-vakt kavramını da bu *vaktin* hükmü altında olmak şeklinde tanımlar. Rabbânî ise ibnü’l-vakt ve ebü’l-vakt kavramlarını zamana *mahkûm* olmak veya zamana *hâkim* olmak şeklinde açıklamaktadır. Kuşeyrî, yalnızca *ibnü’l-vakt* kavramını kullanır ve bunu da sûfî’nin içinde bulunduğu zamanı yani hâli en uygun işleri yaparak geçirmesi şeklinde açıklar. Sühreverdî’nin ibnü’l-vakt kavramını *fakr* sıfatı ile ilişkilendirmesi ve ahreti de dâhil ederek bu kavramı çok daha geniş bir zaman çizgisine yayması ise dikkat çekicidir. Ayıntâbî’nin doğrudan bu iki kavramı ele alan risalesi ise bu iki kavramla ilgili tasavvufun genel birikim ve algısını toparlayıp sonuca bağlayıcı bir mahiyettedir.

İbnü’l-vakt ve ebü’l-vakt kavramlarının klasik Türk tasavvuf edebiyatındaki kullanımı

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, klasik Türk tasavvuf edebiyatını en çok etkileyen isimler arasındadır ve ibnü’l-vakt kavramını şöyle açıklamaktadır:

Sûfi ibnü’l-vakt bâşed ey refik

Nîst ferdâ goften ez-şart-ı tarîk (Mevlânâ, Mesnevî, I/134) ²

Mevlânâ’ya göre eğer bir kimse ibnü’l-vakt değilse ona sûfî den[e]meyecektir. Yani Mevlânâ, ibnü’l-vakt vasfını sûfî’nin olmazsa olmaz bir sıfatı olarak görür.

Mevlânâ bu beytinde “ey” seslenme edatı ile muhatabını belirlemektedir. Şair, karşısındakine “ey arkadaş” diyerek seslenirken aslında bu kişiye “ey sûfî” şeklinde hitap etmekten kaçınmaktadır. Şair, gelecekte bahsederek tarikat adabına muhalif davranan muhatabını *sûfî* olarak isimlendirmek istemese de ona arkadaş/*refik* diye hitap ederek öğrenme aşamasındaki bu sâlikle yine de bir yakınlık alakası kurmaktadır.

İbnü’l-vakt olmak, içinde bulunulan anın gerektirdiği işi/*ameli* zamanında yapmaktır. Dolayısıyla vaktin oğlu olmak, her işi zamanında yetiştirmek gayretiyle bir nevi endişe ve telaş hâlinde olmak manasına gelir. Mutasavvıf şaire göre zamanla bu telaştan da kurtulmak/*fâriğ olmak* gerekir. Zamanı kaçırma endişesinden kurtulmak ise sûfî’yi *safâ* makamına çıkarır:

Sûfi ibnü’l-vakt bâşed der misâl

Lîk sâfi fâriğest ez vakt-i hâl (Mevlânâ, Mesnevî, V/9126) ³

Mevlânâ’ya göre ibnü’l-vakt olan yani zamana *tabi* olan kişiye *sûfî*; vaktin hallerinden kurtulan yani *fâriğ* olan kişiye ise *safâ* denilir. Tasavvufta, kalbin her türlü menfi durumdan temizlenmesi işlemine *tasfiye* denilmekte; *safâ* hâli ise bu temizlikle meydana gelmektedir (Uludağ, 2011: 127-128). Beyitte

² “Ey arkadaş, sûfî vaktin oğludur; Yarından konuşmak tarikat adabından değildir!”

³ “Sûfî, ibnü’l-vakt’tir lakin sâfi, vaktin hâlinde fariğ olandır!”

kalbin gelecek kaygısından temizlenmesi kastedilmektedir. Bu beyitte, her ne kadar *ebü'l-vakt* kavramını doğrudan kullanmasa da Mevlânâ'nın vaktin hallerinden kurtulmak olarak tanımladığı *safâ* makamı, ebü'l-vakt kavramına tekabül etmektedir.

İsmail Hakkı Bursevî, *ibnü'l-vakt* ve *ebü'l-vakt* kavramlarını *sûfî* ve *velî* makamlarının birer sıfatı olarak düşünmektedir. Bursevî, aşağıdaki müfredinde her iki kavramı birlikte kullanmaktadır (Yurtsever, 1990: 619):

Sûfî ibnü'l-vakt olur dirler velî

Tâ ebü'l-vakt olmayınc'olmaz velî (Bursevî, Divân, Müfredât/24)

Bursevî'ye göre *sûfî* olmak için *ibnü'l-vakt* sıfatına sahip olmak gerekir. Lakin *velî* olabilmek için, *ibnü'l-vakt* olmak yeterli değildir ve kişinin *ebü'l-vaktli*ğe yükselmesi gerekir. Tasavvufta bu iki kavram, *ibnü'l-vakt* altta ve *ebü'l-vakt* üstte olacak şekilde iki makam olarak düşünülmektedir ve Bursevî'nin algısı tasavvufun genel algısı ile örtüşür.

Beyitte, *velâkin* bağlacının muhaffefi olan *velî* kelimesi ile velayet makamındaki kişi manasına gelen *velî* lafzının birlikte kullanılması dikkat çekicidir. Bu iki kelimenin hem hattı hem de lafzi cinas teşkil etmesi, birinci ve ikinci mısradaki altı üstlü yerleştirilmesi ve beyitteki kafiyenin bu iki lafızla sağlanması Bursevî'nin bu müfredini daha etkili hale getiren edebî unsurlardır.

İkinci mısranın başındaki Farsça hem uzaklık hem de şart bildiren *tâ* edatı ise hem ebü'l-vakt olmanın velayet makamına ulaşmak için gerekli olduğunu hem de ibnü'l-vakt makamı ile ebü'l-vaktlik arasındaki mesafenin uzunluğunu vurgulamaktadır.

Niyâzî-i Mısrî, *Tuhfetü'l-Uşşâk* adlı eserinde (Ceyhan, 2012: 107) *ibnü'l-vakt* olmanın, geçmişin ve geleceğin kaygılarından kurtulmakla ve yalnızca içinde bulunulan an ile ilgilenmekle mümkün olduğunu düşünmektedir:

Geç geçenden ibn-i vakt ol gözle hâl

Anma ferdâ gussasın ferdâya sal⁴

Yukarıdaki beyit, şairin *tecrîd* yoluyla kendine verdiği tavsiyeleri ihtiva eder. Beyitte geçen *geçenden geç-*, *hâli gözle-*, *ferdâya sal-* ve *anma-* tabirleri geçmişini unutmak, şimdiye odaklanmak ve yarımın dertlerini yarına bırakmak şeklinde açıklanabilir. Bu tavsiyelerin, tarikat geleneği içinde ibnü'l-vakt olmak isteyenlere verilen düstur haline gelmiş nasihatler olduğu anlaşılmaktadır.

Niyâzî-i Mısrî, kendine, ibnü'l-vakt olmayı tavsiye ederken *ebü'l-vakt* makamına çıkmayı ise istememektedir. Fıtratının bir neticesi olarak ibnü'l-vakt olup inişler çıkışlar yaşamak ve hâlden hâle girmek Mısrî'ye, ebü'l-vakt olarak sükûn ve temkîne kavuşup nispeten monoton bir halde olmaktan çok daha cazip gelmektedir:

İbn-i vaktem ben ebü'l-vakt olamazam

Abd-i mahzam ben tasarruf bilmezem (Niyâzî-i Mısrî, Divân, 121/1)

⁴ Mensur bir eser olan *Tuhfetü'l-Uşşâk*'ın içerisinde çokça manzum parça da bulunmaktadır. Mısrî, kendi beyitlerinin yanı sıra Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Mevlânâ, Hâfız-ı Şirâzî gibi şairlerin şiirlerinden de sık sık alıntılar yapar. Alıntılarında genellikle kimden aldığını açıkça ifade ederken kendine ait beyitlerde ise her hangi bir açıklama yapmaz. Mısrî'ye ait olduğunu düşündüğümüz bu beytin, mutasavvıflar arasında sıkça tekrarlanarak anonimleşmiş bir söz olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Zira bu beytin sözlü kültürde çok tekrarlandığını ve çeşitlendiğini gösteren bir versiyonu daha vardır: “*Geç geçenden ibn-i vakt ol gözle hâl / Çekme ferdâ kaygusun ferdâya sal*”.

Beyitteki *ibn-i vakt* ile *tasarruf* kelimeleri arasında; *ebü'l-vakt* ile de *abd-i mahz* lafızları arasında tezat vardır. Bu tezatı daha açık ortaya koyabilmek için *abd-ı mahz* ve *tasarruf* lafızlarının kavramsal manalarını açıklamak gerekir. *Abd-ı mahz* lafzı kimseye üstünlük taslamayan (Uludağ, 1988: 58) ve kendi halinde manasını çağrıştırır ki şair, kendi hâlinde bir kul olmakla yetindiğini kimsenin yahut hiçbir şeyin sorumluluğunu almak istemediğini söyler. *Tasarruf et-* tabiri ise müdahale etmek, istediği gibi kullanmak, bir şeyin yahut birinin üzerinde salahiyet sahibi olmak manalarındadır. Birinci lafızda karışmamak manası varken ikincide tam tersine idare, tahakküm ve kontrol etmek ile alakalı olarak müdahil olmak manası vardır. Ebü'l-vakt olmak, tasarruf sahibi olmak demektir. Tasarruf sahibi olmak bir nevi sorumluluk gerektirir ki Mısırî'nin kaçınmak istediği nokta da burasıdır. Sorumluluk almak istemez.

Usûlî'nin, bu meselede Mısırî'nin tam tersine bir bakış açısına sahip olduğu görülür:

Ehl-i hâliz çekmeziz mâzî vü istikbâl gamın

Biz ne imrûzunda dünyânın ne ferdâsındayız (Usûlî, Dîvân, 46/4)

Bu beyitte ibnü'l-vakt yahut ebü'l-vakt kavramları doğrudan geçmemekle birlikte *ehl-i hâl* tanımlamasının bu kavramlarla ilişkili olduğu ortadadır. Beytin, birinci mısrasındaki *hâl* (حال) kelimesi hem şimdiki zaman hem de içinde bulunulan hâl, durum manasına gelmektedir. Beytin, kelimenin iki manasından da hareketle yorumlanabileceği göz önünde bulundurulduğunda kelimenin *tevriyeli* kullanıldığı söylenebilir. Fakat kelimenin, *ehl-i hâl* izafeti içerisinde kullanılması ise tasavvufta, konuştuklarını hayatına yansıtmayan kimseleri tanımlayan *ehl-i kâl* kavramının zıddı olarak kullanılan *ehl-i hâl* tabirini (Demirci, 1997: 216) hatırlatmaktadır. Beyitteki zaman ifade eden *mâzî*, *istikbâl*, *imrûz* ve *ferdâ* lafızlarından hareketle kelimenin zaman manasına kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yani beyitte, *ehl-i hâl* tabirinin, akla ilk gelen anlamı yerine yaygın olarak kullanılmayan uzak anlamının kastedildiğini ve bir *ihâm-ı tenâsüb* sanatı yapıldığını söylemek daha doğru olacaktır.

Beyitte tercih edilen *mâzî* ve *istikbâl* lafızları, uzak geçmiş ve uzak geleceğe işaret eder. İkinci mısradaki *imrûz* ve *ferdâ* lafızları ise daha çok yakın zaman ile alakalandırılacak kelimelerdir. Şair, tüm bu yakın ve uzun zaman kesitlerine karşı *hâl* kavramını ortaya koyar, kendisini de *ehl-i hâl* olarak tanımlar. Şaire göre *ehl-i hâl* olmanın en önemli getirisi zamanla alakalı olarak kişiyi gamdan kurtarmasıdır. Yani Usûlî'ye göre *ehl-i hâl* olan kişi zaman kaygısından kurtulan ve içinde bulunduğu *anı* yaşayan kişidir.

Zamanın mekân ile ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde ise şairin bahsettiği zamanlar tamamen dünya ile ilgilidir. Beyitteki *dünyanın* lafzı buna işaret eder.

Askerî'nin aşağıdaki beytinde, ibnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramları birlikte geçmekte ve zaman algıları bakımından karşılaştırılmaktadır:

Sûfi ibnü'l-vakt olup hiç vaktini fevt eylemez

Biz ebü'l-vaktüz ne imrûz ne gâm-ı ferdâdayız (Askerî, Dîvân, 73/4)

Beyitte, *ibnü'l-vakt* olan sûfî'nin, vakti bir fırsat olarak görmesi tespiti vardır. Bir fırsatı kaçırmamaya çalışan bir kişi ise kaçınılmaz olarak bir telaş hâlinindedir. Bu da onu kaygıya götürecektir. Şair, *ibnü'l-vakt* olan bir sûfî'nin geçmiş ve gelecek kaygılarından kurtulsa da şimdi ile alakalı hala problemlerinin olduğunu; *Ebü'l-vakt*'in ise zaman ile alakalı kaygılardan tamamen kurtulup ne şimdinin ne de geleceğin gamını çektiğini söyler.

Bu iki kavrama bakış açısı genel olarak değerlendirildiğinde Askerî'nin ibnü'l-vakti zamanı *ihya* etmeye çalışan, ebü'l-vakti ise zamanı *idrak* eden kişi olarak algıladığı görülür. İhya etmek, kısaca canlandırmak ve diriltmek manasındadır (Aktan, 2000: 7). İdrak ise tecrübeye dayalı bir kavrama halidir (Hökelekli, 2000: 477). Şaire göre zamanın farkında olmak ve onu değerlendirmeye yani ihya etmeye çalışmak kişiyi ibnü'l-vakt yapmakta ancak zamani idrak eden kişi ebü'l-vakt olabilmektedir.

Askerî'nin "*biz ebü'l-vaktüz*" diyerek kendini açıkça ebü'l-vakt olarak tanımlaması, Mısırî'nin ebü'l-vakt olmayı istemeyen ifadesinden ne kadar farklılaştığını göstermesi bakımından ayrıca dikkat çekicidir. Hâlbuki Muhammed Askerî, Niyâzî-i Mısırî'nin yakın arkadaşıdır (Sarı, 2007: 4-5). Mısırî, cezbeli olarak tanımlanırken, dîvânı genel olarak incelendiğinde Askerî'nin mutedil bir mizaca sahip olduğu anlaşılır.

Askerî'nin dîvânında çoğu zaman *ibnü'l-vakt* kavramı tekli bir tasnif gibi kullanılsa da şairin algısında ebü'l-vaktlik gibi üst bir makam daha vardır. Dîvânında, ebü'l-vakt kavramı yalnızca yukarıdaki beyitte geçerken ibnü'l-vakt kavramının çok daha detaylı olarak ele alındığı görülür. Askerî, ibnü'l-vakt kavramını, dîvân edebiyatında sık atıf yapılan *âşık*, *ârif*, *âvâre* ve *zâhid* tiplerinin zaman ile münasebetleri üzerinden oldukça orijinal bir şekilde şöyle ifade eder:

Şair; âşık ve ârif tipleri için ibnü'l-vakt olma mevzusunda ayrı ayrı tavsiyelerde bulunur; âvâre'nin hiçbir şeyin farkında olmadığını zâhid'in ise bu meseleyi hiç anlamadığını vurgular. Âşık, ibnü'l-vakt olmaya en yakın olan tiptir. İbnü'l-vakt olmak için âşık; Leylâ derdinden kurtulmalı, her dem mevlâ endişesi çekmeli ve sâdik olmalıdır. Ârif; anladığını ve bildiğini unutmalı, zühd, esmâ ve takvâ kayıtlarından kurtulmalı; rü'yet, tecellî ve tesellî gibi şeyleri de bir kenara bırakmalıdır. Âvâre, tüm bunların dışında, yokluğa doğru giden/*güzegâh-ı fenâ* bu dünya sahrasında bir nevi sürüklenmektedir. Zamanın ve mekânın yani nereden gelip nereye gittiğinin farkında bile olmayan bir tip olarak tanımlanır. Zâhid ise ibnü'l-vakt olmaya en uzak olan tiptir. Bu konuda boş laflar/*güftâr* eder, bu meseleyi bildiğini düşünür ve bu konuda tartışır. Hâlbuki şimdiyi idrak ve ihya etmek demek olan ibnü'l-vakt olmanın hilafına hareket eder. Onun için şimdi değil, gelecek önemlidir. Geleceğini yani ahiretini düşünmekten kendini asla alamaz (Günaydın, 2019: 133).

Genel değerlendirme ve sonuç

Tasavvuf literatüründe ve edebiyatında sâlikin zaman ile münasebetini ifade eden *ehl-i hâl*, *ehl-i nefes*, *âbidü'l-vakt* gibi farklı adlandırmalar kullanılmakla birlikte *ibnü'l-vakt* isimlendirmesinin en yaygın tanımlama olduğu anlaşılmaktadır.

İbnü'l-vakt ve *ebü'l-vakt* tabirleri sâlikin zaman ile münasebetini tespit eden tanımlamalardır ki bu ilişki tasavvufta onun makamını belirler. Tasavvuf literatüründe ve klasik tasavvuf edebiyatında bu iki kavramla ilgili algı aşağı yukarı aynı olsa da tanımlamalarda ve tasnifte farklılıklar vardır.

Tasavvuf literatüründe sâliklerin ilk olarak *ibnü'l-vakt* olanlar ve olmayanlar şeklinde isimlendirildikleri daha sonra *ibnü'l-vakt* ve *ebü'l-vakt* olmak üzere ikili bir düzlemde tasnif edildikleri görülmektedir. Yalnızca Rabbânî bu iki kavrama *tâm ebü'l-vakt* şeklinde üçüncü bir isimlendirme ekleyerek bu tasnifi üçe çıkarmaktadır.

Tekli bir tasnif kullananlarda ibnü'l-vakt olabilmek en önemli mesele iken, ikili tasnif yapanlarda ibnü'l-vakt olmak zaten sûfi olmak için gerekli şarttır asıl ebü'l-vaktliğe yükselmek önem kazanır. İbnü'l-vaktlik, Bursevî ve Mevlânâ için sûfi olmanın olmazsa olmaz şartı iken Ayıntâbî'ye göre sülûkun orta noktasına tekabül eder. Genel olarak değerlendirildiğinde ibnü'l-vakt olmak bir başlangıç seviyesi ve farkındalık halidir. Ebü'l-vakt kavramının ise daha üst hatta nihai bir makam olarak görüldüğü

söylenbilir. Mevlânâ'nın ebü'l-vakt olan sufiyi *şafâ*, Bursevî'nin *velî*, Askerî'nin ise *âşık* olarak adlandırması bu sebeptendir.

Zaman ve vakt kavramları dünya hayatına taalluk ettiği için tasavvufun bu kavramlarla ilişkisi menfi bir bağlamdadır. Mekân dünyadır, dünya insan için geçici bir güzergâhtır; zaman ise bu dünyada yaşamaktan mütevellit bir yanılısamadır, kişiyi meşgul eder, ilerlemekten alıkoyar. İnsana, zaman ile münasebetinde edilgen olmaktan etken olmaya doğru bir seyir tavsiye edilir.

Sâlikin vakt ile münasebeti, onun dünya, hayat ve ibadet ile ilişkisini düzenlerken tüm ruh hâlini de etkilemektedir. Geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde tarif edilen zaman çizgisini şimdiye indirgediğinde sâlik, *ibnü'l-vakt* olmuş demektir. Zamanın nesnesi olmaktan çıkıp zaman karşısındaki pasif durumdan kurtularak ona müdahale eden bir konuma yükseldiğinde ise *ebü'l-vakt* olur.

Bu iki kavramın lafızları ile delalet ettikleri mana arasında doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. Bu kavramlar, oğul/*ibn* ve baba/*ebb* kelimelerinin *vakt* lafzı ile izafete girmesinden oluşmuştur. İbnü'l-vakt, vaktin oğlu demektir. Oğul, babaya tabidir, onun hükmü ve vesayeti altındadır. Ebü'l-vakt ise vaktin babası manasına delalet eder ki baba, oğlun velisi ve vâsisidir. Buradaki lafız-mana münasebetinde diğer bir ifade ile isim ile müsemma arasında zihni yormayan bilakis zihne münasip bir uygunluk bulunmaktadır.

Arapça dilbilgisi çerçevesinde ele alındığında *mazî*, *hâl* ve *istikbâl* şeklindeki üçlü zaman tasnifi bir cemi oluşturur. Cemi yani çokluk, bir kesret alametidir. Sûfi pek çok meselede olduğu gibi *vakt* mevzusunda da kesretten kurtulmalı ve vahdeti bulmalıdır. Mutasavvıflar için “şimdi” bile geniş bir kavramdır ve kesrete taalluk eder. Sûfi, önce “şimdi”ye düşürdüğü zaman algısını daha sonra “an”a indirgemeli ve tamamen “hâl”de yaşamalıdır.

Tasavvuf literatüründe ve tasavvuf edebiyatında, hem içinde bulunulan “*durum*”u hem de içinde bulunulan “*an*”ı tanımlamak için kullanılan *hâl* kavramına sıkça gönderme yapılır. İbnü'l-vakt, inişli çıkışlı bir hâldedir; *televvün* lafzıyla da ifade edilen bu hâldeki bir sûfiye *vakt* ile alakalı olarak tecelli eden bu hâllerden kurtulması tavsiye edilir.

Bir farkındalık hâli olarak ibnü'l-vakt olmak kısmen iyi bir hususiyet olarak görülse de ara bir makamdır ve bundan kurtulmak gerekir. İbnü'l-vakt olan sâlik, üçlü zaman tasnifini teke düşürmüştür. Bu yönüyle nispeten doğru bir yoldadır fakat zamanı, kaçan bir fırsat olarak görmekte ve zamanı değerlendirmeye yani ihya etmeye çalışmaktadır. Bu, onu, kaçınılmaz bir telaşa ve endişeye sürükler ki sonuç itibarıyla hala zamanın nesnesidir ve henüz zamanın hâllerinden kurtulamamıştır.

Arabî'nin ibnü'l-vakt kavramını ayrıca vaktin kulu veya kölesi (*âbidü'l-vakt*) şeklinde ifade etmesi mefhumu muhalifi ile okunduğunda vaktin hâllerinin kölesi olmaktan kurtulmanın da vaktin efendisi olacağını akla getirir. Yine Mevlânâ'nın ebü'l-vakt için kullandığı *fariğ olmak* tabiri, akla ibnü'l-vaktin zamanın hâllerine *tabi* olan kimse olduğunu getirir. Zaten Rabbânî, ibnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramlarını sırasıyla *zamanın hükmü altında olmak* veya *zamana hükmetmek* şeklinde tanımlamaktadır.

Yine ibnü'l-vakt kavramı gamsızlık ve/veya miskinlik hâli değildir. Zamana bağlı neşe, hezeyan ve hafakanlardan kurtulmak manasına gelir. Sâlikin sülûku, zamana bakış ve onu algılayış noktasında da gelişme göstermelidir. Sûfi, önce zamanın farkında olmalı sonra da zaman ile alakalı kaygılardan tamamen kurtulmalıdır. Zaman kaygısı ise çok farklı şekillerde yorumlanır: Geçmiş için hayıflanmak,

pişmanlık duymak; şimdiki eldeki bir fırsat olarak görüp değerlendirme telaşında olmak yahut gelecek için kaygılanmak. Bu gelecek kaygısı, ayrıca iki farklı şekilde yorumlanır; dünya ile alakalı olarak istikbal kaygısı, öbür tarafla ilgili olarak da ahiret kaygısı. İbnü'l-vakt, bu endişelerden en azından ikisinden -geçmiş ve gelecek-; Ebü'l-vakt ise bu endişelerin tamamından kurtulmuş olandır. Lakin zamandan kurtulmak/*fâriğ olmak* tamamen zamanın endişe ve kaygılarından kurtulmak manasındadır yoksa zamandan *münezzeh* olmak ve zaman üstü bir konuma çıkmak manasında değildir.

Tasavvuf literatüründe ve edebiyatında bu iki kavramın bazen çeşitli makamları ifade eden sıfatlarla ilişkilendirildiği görülür. Rabbânî sırasıyla ibnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramlarını *telvîn* ve *temkîn* halleri ile ilişkilendirirken Ayıntâbî, bu sıfatlara ek olarak bu iki kavramı *fakr* ve *fahr* hâli olarak tanımlar. Niyâzî-i Mısırî'nin kullandığı *abd-i mahz* ve *tasarruf* kavramları da ayrıca önemlidir.

Hâl kavramı tasavvufta esas kabul edilmekte hatta bu sebeple *ilm-i hâl* olarak da isimlendirilmektedir. İbnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramlarının tasavvufun bu *hâl* kavramını kapsayıcı bir mahiyette olduğu görülür. Çünkü ibnü'l-vakt kavramı, adı ve tesirleri ne kadar değişirse değişsin hâllerin *nesnesi* olan; ebü'l-vakt kavramı ise bu hâllerin *öznesi* olan bir sâlikî tanımlamaktadır.

Tasavvuf literatüründe sâlikin zaman karşısındaki durumu ve tutumu çeşitli hâller, sıfatlar ve makamlar şeklinde ve gittikçe daha teferruatlı hale gelen ilmî bir üslupla ele alınırken; Mevlânâ, Bursevî, Mısırî, Askerî ve Usûlî gibi mutasavvıf şairlerin bu iki kavramı, belagatin imkânlarından yararlanarak ve meseleye insani, şahsi ve psikolojik bir boyut da katarak ele aldıkları görülür.

İbnü'l-vakt ve ebü'l-vakt kavramlarının anlaşılması ilk etapta tasavvuf edebiyatının, daha geniş perspektifte ise tasavvufun ve İslâm'ın zaman algısının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aktan, H. (2000). İhyâ. DİA. (Cilt. 22, ss. 7-9). İstanbul: TDV.
- Askerî Muhammed. (2007). Askerî Muhammed, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Dîvânının Tenkitli Metni. Haz. Mehmet Sarı. Ankara: Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Ceyhan, S. (2012). Vakit. DİA. (Cilt. 42, ss. 491-492). İstanbul: TDV.
- Ceyhan, S. (2012). Niyâzî-i Mısırî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk Adlı Eserinde Mârifet. Elmalı'da İlmî ve İrfânî Eğitim Geleneğimiz. (ss. 83-135). Antalya: Kutlu Avcı.
- Demirci, M. (1997). Hal. DİA. (Cilt. 15, ss. 216-218). İstanbul: TDV.
- Ebü'l-Alâ Affî. (2011). Et-Ta'likât 'alâ Fusûsî'l-Hikem. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz.
- El-Kuşeyrî, Abdü'l-Kerim B. Havâzin. (1978). Risâle-i Kuşeyrî. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh.
- Glasse, C. (2003). Ibn al-Waqt. New Encyclopedia of Islam: A Revised Edition of the Concise Encyclopedia of Islam. (ss. 202-203). Walnut Creek, Lanham, New York: AltaMira.
- Günaydın, A. (2019). Tasavvufî Bir Terim Olan “İbnü'l-Vakt” Mefhumunun Askerî Muhammed Dîvânındaki Kullanımı. VIII. Uluslararası Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (ss. 127-136). Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi.
- Hökekleli, H. (2000). İdrak. DİA. (Cilt. 21, ss. 477-478). İstanbul: TDV.
- İmâm-ı Rabbânî. (2017). Mektûbât Tercemesi. Çev. Hüseyin Hilmi Işık. İstanbul: Hakikat.
- Mevlânâ Celâleddîn Rûmî. (2014). Mesnevî Şerhi. Haz. Tahir'ül Mevlevî. İstanbul: Şamil.
- Özköse, K. (2006). İbnü'l-Vakt Ya Da Ebu'l-Vakt Olabilmek. Somuncu Baba, (64), 22-25.

- Sayın, E. (2012). Tasavvuf ve Psikoloji Açısından İbnü'l-Vakt Anlayışının Etkileri. *Marife*, (Kış), 177-190.
- Şihâbüddîn, Sühreverdî. (2010). *Gerçek Tasavvuf (Avârifü'l-Meârif)*. Ter. Dilâver Selvi. İstanbul: Semerkand.
- Tatçı, M.; Özey İ. (2014). *Niyâzî-i Mısrî Dîvânı Şerhi*. İstanbul: H.
- Uludağ, S. (1988). *Abd. DİA*. (Cilt. 1, ss. 57-58). İstanbul: TDV.
- Uludağ, S. (1991). *Ân-ı Dâim. DİA*. (Cilt. 3, ss. 101). İstanbul: TDV.
- Uludağ, S. (2011). *Tasfiye. DİA*, (Cilt. 40, ss. 127-128). İstanbul: TDV.
- Ulupınar, H. (2018). Şâh Velî Ayıntâbî'nin “Bikru'l-Vakt Fî Ma'rifeti Sülûki İbni'l-Vakt ve Ebi'l-Vakt” Adlı Risalesi ve Kalbin Makamları. *Social Sciences Studies Journal*, 4 (16), 1304-1315.
- Usûlî, Vardaryeniceli. (2018). *Dîvân. Haz. Mustafa İsen*. Ankara: Akçağ.
- Yıldırım, A. (2015). Bir Tasavvuf Düsturu Olarak “Ân-ı Dâim”, “İbnü'l-Vakt”, “Ebu'l-Vakt” Düşüncelerinin Klasik Türk Şiirine Yansımaları. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 3 (7), 145-154.
- Yurtsever, M. M. (1990). *İsmâil Hakkî Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa.
- Yürektürk, T. (2010). *Tasavvufta Vakt Kavramı, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Van.